

Майя ХМЕЛЮК,
кандидат філологічних наук,
Волинський національний
університет
ім. Лесі Українки

ПОШУКИ ЖІНОЧОГО САМОВИРАЖЕННЯ У РАННІЙ ТВОРЧОСТІ ОЛЬГИ КОБИЛЯНСЬКОЇ

УДК 821.161.2.09 Кобилянська: 396

У статті на матеріалі ранньої творчості О.Кобилянської проаналізовано філософію жіночого самовираження. З естетичних позицій та в порівняльному аспекті зі світоглядом письменниці розглянуто характери, ідеали, цінності її літературних героїнь.

Ключові слова: жіночі питання, літературні героїні, стан душі, любов, гармонія, повнота життя.

Ім'я Ольги Кобилянської – з когорти письменників світового значення. Для читачів її книжки такі ж цікаві, як і твори славнозвісної Вірджинії Вулф, Жорж Санд, Божени Немцовой, що наважилися вийти за усталені рамки у жіночому питанні. Особливо глибокий інтерес викликають твори О.Кобилянської, створені на початку її творчого шляху, в яких чи не вперше в українському письменстві на повен голос зазвучала тема людської гідності жінки, її особистої свободи. Важливо з'ясувати, як здобувала О.Кобилянська письменницький авторитет. Адже вона не мала впливового службового чи фінансового становища.

Ранні твори О.Кобилянської протягом семи-восьми років не друкувалися, проте майбутня письменниця продовжувала займатися самоосвітою й літературою, писала переважно німецькою мовою, що була їй симпатична. Це був час пошуків самої себе і тем для творчості, час письменницького становлення і вироблення авторського стилю, вибору мови і літературних форм. Саме цим він і цікавий. Хронологічно його можна окреслити 1883–1895 роками.

Про переваги текстів раннього періоду творчості письменниці над іншими авторитетно стверджував І.Франко, який у листі до В.Ягича від 8 листопада 1905 р. зазначав: «Ольга Кобилянська – визначне явище в українській новітній літературі. Її перші твори були свіжим подихом у цій літературі, особливо завдяки сміливості її стилістичної манери і відсутності будь-якого шаблону...» [10; 282].

Із появою феміністичної критики й інтенсивним вивченням українського модернізму твори О.Кобилянської постійно перебувають у полі зору літературознавців. Помітними стали праці І.Демченко [2], Т.Гундорової [1], М.Павлишина [8], Г.Левченко [6]. Вони вселяють оптимізм щодо можливостей української літератури як об'єкта літературознавчих досліджень. Про ранній період творчості О.Кобилянської йдеться у дослідженні М.Павлишина, що написано на підставі уважного читання текстів, які

Ольга Кобилянська

вказують на те, що пошуки письменницею задовільної приватної та публічної ідентичності у житті перегукуються з її творчістю. Названі праці цікаві ще й тим, що містять суб'єктивні оцінки, що стосується проблеми щирості та повноти висловлювань письменниці в листах.

Оригінальне бачення і відчуття світу юною О.Кобилянською спонукало її до не менш оригінальної творчості. Першопочатком своєї літературної праці письменниця вважала повість «Вона вийшла заміж» («Sie hat geheiratet»), що була написана 1887 р. Цей твір авторка намагалась опублікувати як українською, так і німецькою мовою. Повість тривалий час ретельно перероблювалася і тільки під назвою «Людина: Повість з жіночого життя» з присвятою Н.Кобринській була надрукована 1894 р. Теоретик й історик літератури С.Павличко стверджувала, що завдяки Олені Пчілці й Н.Кобринській в українській літературі прозвучав інтелігентний жіночий голос, а разом з ним феміністична ідея; «Людина» О.Кобилянської писалася під безперечним впливом «Духу часу» Н.Кобринської [7; 78].

Шлях щоденникових записів до читача значно складніший за шлях художніх текстів. Щоденникові записи О.Кобилянської побачили світ завдяки знавцю літератури Ф.Погребеннику 1982 р.

В основі повісті «Людина» лежать мотиви «Щоденників», які писала 20–28-річна жінка. Літературознавець М.Павлишин переконливо довів, що героїв цього твору «Олену і Лієвича представлено читачеві як виняткових особистостей, що відрізняються від звичайних людей високими ідеалами й розвинутою, навіть надмірно розвинутою чутливістю. Ці риси знаменують їхню приналежність до чималої когорти героїв літератури кінця позаминого століття в Європі, породжених ідеями Ніцше або, ще частіше, популярного ніцшеанства» [8; 60, 61]. Героїня повісті Олена стверджує жіноче право на свободу вибору життєвих цінностей. Вона – людина, сповнена власного самодостатнього змісту.

Структура записів О.Кобилянської у «Щоденниках», що наптовхує на думку про те, що кожної хвилини події можуть змінюватися в непередбаченому напрямку, збережена й у повісті «Людина», зокрема у відкритому фіналі. Який шлях обере героїня: раціональний чи духовний? Отже, письменниця таким чином дає простір уяві читачів, критиків, дозволяючи їм усвідомити власні устремління.

Героїня повісті «Людина» Олена Ляуфер є втіленням жінки, що відстоює людські права, не боячись правди. Її не лякають такі слова, як соціалізм, натуралізм, дарвінізм, питання жіноче, питання робітниче. Вона виборолала право кинути виклик чоловічим традиціям.

Н.Кобринська з О.Кобилянською та Є.Ярошинською

Щоб опанувати письменницьке ремесло, О.Кобилянська вчилася у повсякденному спілкуванні глибоко розуміти сенс слів, відчувати їхні інтонації. Вона тонко відтворювала теми й емоційно-почуттєве забарвлення розмов-діалогів, учасником яких їй довелося бути. У «Щоденниках» звертаємо увагу на записи, що стосуються взаємин з Євгеном Озаркевичем. Наприклад, 22 серпня 1884: «Вчора в нас був Геньо. Ми багато жартували, сміялися» [3; 47]. 13 вересня 1884: «Геньо завше йде поряд зі мною, і ми розмовляємо майже про саму лише літературу» [3; 54]. 24 вересня 1884: «Він говорив байдужим голосом. А я була трохи схвильована. Ми розмовляли про звичайні речі <...> ми балакали про найбуденніші речі» [3; 60]. 25 вересня 1884: «Ми говорили про різне: про Діккенса й ще багато про що. Він розповідав про Відень» [3; 61]. 26 вересня 1884, другого дня: «Почалася балачка про всяку всячину» [3; 63].

Майбутня письменниця була надто спостережливою у всьому. Вона із задоволенням описувала картини природи («несказанно гарні») Карпатських гір («давньої батьківщини») і, відкриваючи світ краси, вповідала власні думки, захоплення, самооцінки («Всі кажуть, що я дуже гарно їжджу, – це од-

нотайна думка чоловіків і багатьох жінок, які набачилися уже добрих вершниць. Я дуже цим пишаюся...» [3; 111]), висловлювала свої бажання, формулювала суть власних естетичних критеріїв. Створюючи концепцію аристократизму, О.Кобилянська, як це не прикро, але потрапила в пастку гордині. У щоденникових записах чимало зневаги до ближніх, нижчих за рівнем культури, до міщанського оточення. Об'єкти закоханості письменниці змінювалися, а інтерес до літератури зберігався постійно, він свідчив про тонкий і глибокий розум, вміння опанувати гармонію і виражати її словом. У листах до О.Колесси О.Кобилянська не раз писала про відчуття свого літературного хисту, також про умови творчості: «Обставини, в котрих я живу, не відповідають зовсім «літературним стремлінням» і се чиста іронія, що я держусь того так тісно» [3; 224]; «Що літературна праця має для мене найбільше значення, а все проче пішло in den Hintergrund (на задній план) – се правда» [3; 226]. Попри несприятливі обставини О.Кобилянська не полишала творчості.

Ранні твори письменниці, а це новели: «Видиво» («Привид») (1885), «Жебрачка» (1887), «У св. Івана» (1891); повість «Людина» (1889), «Царівна», що її авторка почала писати 1888 р., а 1891 р. передала редактору журналу «Народ», також «Щоденники» – належать до числа дивовижно читабельних. За життя О.Кобилянської вони викликали нерозуміння щодо обраних авторкою тем і форм. Розгубленість критики впливала з новизни, оригінальності, інтелектуальності цієї прози, зовсім відмінних від усталених поглядів на українське життя. Ранні твори дозволяють простежити, як особиста доля письменниці впливала на вибір нею матеріалу для творчості, конкретні людські взаємини – на формування її життєвих цінностей, а суто жіноче самовираження й жіноче письмо – на літературу й суспільну думку.

Жіночі питання О.Кобилянська розглядала різнопланово. Коли їй виповнився двадцять один рік, вона записала в «Щоденниках»: «Адже ж справжнє покликання жінки – виховувати і виводити в люди дітей. Жінка має бути помічницею чоловіка. Я не проти жіночого питання, бо воно допоможе багатьом незабезпеченим жінкам знайти самостійний заробіток, – але й тільки» [3; 73]. У часи літературного учнівства О.Кобилянська конспектувала нариси діячок жіночого руху. Відомо, що вона опрацювала декілька джерел, цікавилася феміністичними проектами своєї приятельки Н.Кобринської. Жіночий голос, жіноче питання, жіночий погляд на світ стали визначальними у літературній творчості О.Кобилянської.

Спільною рисою усіх її ранніх творів є те, що головною героїнею виступає жінка зі своїми почуття-

ми і розумінням життя. Жінка цікавила письменницю не тільки як психоемоційний, а й як соціологічний об'єкт. Усі жіночі переживання оцінено з точки зору тих змін, що їх зазнавало середовище, соціум, світ. О.Кобилянська притримувалася засад, «що штука і всякий артизм любить <...> тонкість і делікатність» [3; 232].

Героїні ранніх повістей письменниці живуть у провінційних містечках, прагнуть свободи, щастя, гармонії, розумової праці, багато читають, люблять музику, вступають у конфлікт з середовищем, знаходять ключі до жіночого самовираження. Їх захоплюють високі й живі істини, які здатні підносити особистість над зовнішніми обставинами. Самоупокорення як християнська чеснота стає елементом перемоги жінки над собою, її перевагою порівняно з іншими. Жінка, на думку письменниці, також мусить мати мету у житті, духовні запити, вона має перебувати в товаристві освічених людей, і керуватися прагненням пізнати добро і зло.

Записи у «Щоденниках» і ранні літературні твори завдяки тому, що в них заторкалися проблеми людської особистості, а не колективу, загалом проблеми важливі для того часу, відзначалися поглибленим психологізмом, проникненням у душу жінки. Недаремно сучасні знавці літератури одностайно визнають, що вагомим здобутком в українській літературі є повість О.Кобилянської «Царівна» (перша назва «Лорелай»). Над текстом письменниця працювала сім років (1888–1895) у Кімполунзі, Димці, Чернівцях. Її старання не минули марно, читач отримав оригінальний, психологічно цілісний твір. Паралельно письменниця вела «Щоденники», які не редагувалися, у них не вносилися якісь зміни. Їх хіба що час від часу перечитувала сама О.Кобилянська, і хоча записи іноді робилися похашцем – саме вони найдостовірніше і найповніше віддзеркалюють письменницю як людину (особистість), дитину своїх батьків, сестру, жінку, яскраву представницю інтелігенції Буковини конкретного історичного періоду. Якщо літературна творчість О.Кобилянської ґрунтувалася на нових, модерних ідеях, почерпнутих із книжок, то щоденникові записи реалістично, з подробицями відтворювали життєві ситуації, які хвилювали авторку. Щоденно О.Кобилянська намагалася зафіксувати зникоме, яке завдяки їй не зникло.

За словами Лесі Українки, краса повісті «Царівна» міститься не так у її ідеях, як у глибокому, тонкому відтворенні психології головної героїні Наталки [9; 81]. Краса ж «Щоденників» полягає у відвертій, винесеній на поверхню, тонкій та мінливій психології їхньої авторки. Повість чуття «Царівна» і записи, нотатки, розповіді на сторінках «Щоденників», зроблені юною, вразливою натурою, зосередженою на собі й на тому, що її безпосередньо хви-

лювало, становлять феміністичний дискурс творчості О.Кобилянської.

Феномен жінки розкрито в образі Наталки Верковичівни. Її міркування про суспільне й національне відродження українського народу важливі самі по собі, вони значною мірою абстрактні. Їхня мета – самозбереження, розкріпачення власної душі героїні, збереження її почуття щастя і надії. Героїня О.Кобилянської свій ідеал стати «собі ціллю» розвинула сповна, зберігаючи здібність до самостійного існування, вбачаючи в цьому своєрідну красу, яку не можна нічим притьмити. Вона зуміла відкинути те рабство, яке диктується «брудними обставинами», адже відчувала відповідальність лише перед собою, перед своїм «я», котре не щадило себе, а було для неї тепер першою і останньою інстанцією, вона ж царівна.

Наталка Верковичівна, на думку доквілля, здобула «шалене щастя», «превелике щастя». Його секрет («праця з подвійним запалом») розкривається у думках, почуваннях і розмовах Наталки: «В мене настало полудне. Воно настане і для нашого народу, не правда ж? Я вірю в це, як вірю в силу волі, і я не сказанно горда за тих, що ступили на дорогу, котра веде до сього полудня, а удари ворогів чи недолі зносять з усміхом на устах. В їх руках спочиває будучність народу, а їх самих жде безсмертність. Це гарна і горда нагорода» [4; 308]. Героїня повісті «Царівна» пройшла шлях становлення особистості від почуття боязні «хаосу в будучності», «царювання грубої безоглядної сили» до палкої віри в щастя, що наповнює життя жінки особливим сенсом, відкриваючи цілком нові життєві виміри. «Її життя – то лише те, що вона перечула! чи це може бути інтересне? Або то, що вона стільки тужила або стільки передумала! То не належить до офіційної історії жінки і не мало би жодної вартості. Під “історією жінки” для “широкої публіки” розуміється щось зовсім інше...» [4; 274].

Можна відшукувати слабкі сторони повісті «Царівна», навіть авторка вказувала на них: «нудні уступи», але саме цим твором О.Кобилянська утвердилася як письменниця-новатор, майстер оповіді про жінку, її внутрішній світ. До буковинської письменниці ніхто в українській літературі не обстоював права жінки на особистісне самовизначення, на емансипацію, право на освіту й мистецьку діяльність.

Для повноти бачення й розуміння жіночих образів варто уважніше прочитати «Щоденники», у яких зафіксовано постійні пошуки авторкою самої себе, вибору власної діяльності й товариства, оцінки розуміння жіночого покликання суспільством. Юна О.Кобилянська мала намір жити для когось, мати обов'язки, взагалі щось мати, уявляла себе «господинею», хотіла вийти заміж «за багатого й

освіченого чоловіка» [3; 110, 116], «хотіла б мати дитину» [3; 75]. Довколишні партнери бачились фальшивими і хвалькуватими (не такими, як улюблені брати Стефцьо чи Юлько). Маючи двадцять два роки, О.Кобилянська зробила пророче самовідкриття: «Для мене ніхто не призначений, а може, все призначене, тільки не чоловік з прекрасною душею» [3; 111]. Тим «всім призначеним» стали прогулянки в гори, верхова їзда, домашня праця, різні клопоти, читання Шпільгагенових «Загадкових натур», творів Г.Гейне й Г.Ібсена, Жорж Санд, праць англійського філософа Г.Спенсера, критиків В.Белінського, М.Писарева, філософа Ф.Лассалья, конспектування наукових теорій, написання щоденника й алегорій про волю, любов, життя і владу, участь у жіночому русі Буковини. Якщо переживання, пов'язані з літературою, для Наталки Верковичівни становили суттєве доповнення до дійсності, то для О.Кобилянської література стала сенсом життя, вона віднайшла себе в письменницькій праці.

Віднаходження жіночого сенсу власного існування, за версією художнього тексту О.Кобилянської, відбувається всупереч обставинам; у щоденникових записках засвідчує безперервний процес відстоювання свого «я», що значною мірою відбувається без сторонніх впливів. Маленькі драми, вигадані й правдиві історії в текстах буковинської письменниці супроводжуються зворушливими вигуками, вставними словами, що виражають найтонші нюанси душевних станів (тугу, болісні випробування, радісні відчуття, зіпсований настрій, ненависть, мрії, благопристойність, осяяння, інтерес).

Порівнюючи висловлювання героїнь ранніх повістей О.Кобилянської з ідеями щоденникових записів, можна відтворити погляди самої письменниці на жінку, її природу й покликання, усвідомлення власних сил і можливостей, зорієнтованість на ідеали щастя, краси, любові. Саме любовні взаємини, прив'язаність і повага, пристрасть мають велику цінність у житті Наталки Верковичівни та автора «Щоденників». О.Кобилянська також надає великого значення любові, що втілюється у зворушеному чутті й серці. Для Наталки Верковичівни любов – це сила, без якої вона не змогла б гармонійно розвиватися й дійти до свого «полудня», тобто відчути себе самодостатньою, а стан цей – річ підкреслено індивідуальна. Її натура, ціла її вдача «такі жадні якоїсь – як би то сказати? – тонкої конкретності, якогось ніжного чувства... любові...» [4; 36].

Юна О.Кобилянська заявила, що найповніше жінка виражається у почуттях і душевних станах. Любовний дискурс «Щоденників» являє собою мову щирого жіночого чуття. Про це свідчить ціле гроно цитат: «Для серця жити – це любити, а моє мусить жити...» [3; 28]; «Ох люблю так палко, що не можу

сказати!» [3; 32], або: «Господи, як страшно, як жахливо блукати між людьми, що тебе не розуміють, люблячій, але нелюбленій» [3; 37]; «Я мушу щось робити, про щось думати» [3; 41]. І нарешті: «Я вірю в любов» [3; 190]; «О Боже, яке лихо спіткало мене, що я плачу? Любов!» [3; 151]. Письменниця, щоправда, любов не ідеалізує. Вона намагається акцентувати увагу на тому, що любов – це дуже гарна, велична, але й небезпечна пригода у житті. Її героїня Наталка Верковичівна вважає, що навіть «туга за життям любові» [4; 297] наповнює жінку чимось досконалішим, своєрідною красою, повним життям «без утиску і хитрощів, без лжі і малодушності, і без ненависті» [4; 298].

Бачимо, що у щоденниках О.Кобилянська намалявала портрет своєї душі, яка віддзеркалювала природу й була наділена великою здатністю любити. Письменниця усвідомлювала себе «незвичайною істотою», «інтелігентною людиною». Її прагнення відрізнялися від прагнень інших, пересічних людей, бо були «сповнені гарячої любові, поезії і сили...» [3; 186].

Захопившись проблемами емансипації жінки, О.Кобилянська не відкидала й інших проблем, бо її цікавила повнота життя. І хоч які різні значення цього поняття, їх об'єднує інтенсивність та глибинність переживання, за висловом філософа і літературознавця з діаспори Д.Козія [5; 384]. Недаремно Наталку Верковичівну «обгортає туга за людьми, за життям!», «бажання жити якимось іншим, повним, яснішим життям» [4; 43]. Сама ж О.Кобилянська повсякчас виливала свої неординарні думки на сторінках щоденника і в художніх текстах. Героїня повісті «Царівна» не пізнала б своєї суті, якби не відкрилася уважному й люблячому чоловікові. Шляхетне серце О.Кобилянської, її думки та ідеї прихильно зустріли О.Маковей, І.Франко, М.Павлик, М.Грушевський, Леся Українка. Вигадані й реальні жінки ніколи б не вийшли зі своєї в'язниці, якби їх не любили і вони не вмели любити, тобто не вмели жити повноцінно. Письменниця ніколи не втрачала інтересу до життя, в якому любов має чимале значення. Однак заслуговують на увагу й такі її слова: «Найгеніальніші жінки, і такі самі мужчини, любили в своїм житті, Гете так само, як і Ковалевська, і George Sand і інші не могли без любові обійтися – але щоб се знов саму есенцію їх життя становило, – не можна казати» [3; 234].

О.Кобилянська відкрила у ранній період творчості глибоку таємницю жінки, «молодої дівочої душі» – тяжіння до ідеалізму, «духового життя», абстрактних речей, «філософічних висновків». Письменниця до найменших деталей виписала чуттєву витонченість своїх героїнь, їхню покривдженість у патріархальному суспільстві: нищівні наслідки позбавлення жінок освіти, повна влада, а іноді й сваво-

ля чоловіків у сім'ї та інтимних стосунках («Образ з життя на Буковині»); бажання жінки мати міцного, дужого чоловіка (новела «Природа»), прагнення змінити своє становище й стан (новела «Жебрачка»), загострені почуття, викликані насолодою інтелектуального спілкування («Щоденники»). Створюючи незвичні для української літератури твори, О.Кобилянська таки стала зрілою «руською літературкою», що добре відчувала, скільки і в якому мистецтві є добра і зла. Відсутність динамічного сюжету, внутрішні монологи персонажів у поєднанні з коментуванням й інтерпретацією свого досвіду і вражень притягують до себе читачів із виробленим літературним смаком. Посилання на Ф.Ніцше і Г.Гейне, фольклорний елемент у текстах свідчать про ерудицію авторки, її спроможність удосконалювати себе і світ. Думки О.Кобилянської про речі абстрактні й високі (такі, як спокій, гармонія, витонченість, земля, віра, любов) не тільки створюють її духовний портрет, а й становлять основу для розвитку українського ідеалізму й волюнтаризму, що згодом по-новаторськи прозвучать у філософських есеях Д.Донцова. Не даремно О.Кобилянська підтримувала лінію Д.Донцова й друкувалася в його «Літературно-науковому вістнику».

Буковинська письменниця чітко окреслила свої життєві принципи і вдачу своїх героїнь. Жодне не вдале прочитання не може знівелювати їхньої справжності. Мала рацію дослідниця дискурсу модернізму в українській літературі С.Павличко, коли вбачала в героїнях О.Кобилянської «нових жінок», які були «сильні морально, психологічно, інтелектуально, хоч і не вчилися, як і їхня авторка, в університетах. Вони надзвичайно емоційні й наділені могутньою, важко стримуваною сексуальністю. Для них характерне емоційне переживання інтелекту-

ального досвіду, особливо того, що стосується жіночого питання» [7; 80]. Суть свого жіночого письма О.Кобилянська пояснила в листі до О.Маковея: «Кажуть чоловіки, що жінка ніколи не дорівнює чоловікові. Я не знаю, чи дорівнює, чи ні, але знаю, що вона цілком щось відмінного створить, не менш цінного від нього – щось, чого він не в силі ніколи вдати. Вона, може, знов те не вдасть, що він» [3; 240]. Ознаки й вартості жіночої життєтворчості мають як спільні, так і відмінні риси зі світом чоловіків. Якщо М.Коцюбинський досяг вершин творчості в останні роки свого життя, то О.Кобилянська знайшла себе, свою манеру письма вже на початку творчого шляху.

Отже, уже ранні твори письменниці були потужними, оригінальними. Вони засвідчили, що до української літератури прийшла нова генерація митців-модерністів, жінок-творців. Ці твори є відображенням важливого життєвого періоду авторки, коли вона відкрила не лише в собі, а й в українській жінці людину, особистість, що живе власними ідеалами, змодельовала свої уявлення про життя й призначення в ньому жінки, про вищі цінності, нову красу. Слово для О.Кобилянської стало дійовим засобом самовираження. Аналізуючи її тексти, можна ствердити, що природність почувань є найбільшою правдою жінки, а героїні її творів можуть безпомилково визначити свій душевний стан.

Творчість О.Кобилянської була викликом для традиційного українського письменства. Ще й досі вона має безліч прочитань. Задовго до появи фундаментальних феміністичних праць Сімони де Бовуар українська письменниця намагалася розповісти світові про роль та місце жінки в історії, літературі, суспільстві, передбачивши кінець патріархального світу.

Література

1. Г у н д о р о в а Т. *Femina Melancholica*: Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Т.Гундорова. – К.: Критика, 2002.
2. Д е м ч е н к о І. Особливості поетики Ольги Кобилянської / І.Демченко. – К.: Твім інтер, 2001.
3. К о б и л я н с ь к а О. Слова зворушеного серця. Щоденники. Автобіографії. Листи та спогади / О.Кобилянська – К.: Дніпро, 1982. – Т. 1.
4. К о б и л я н с ь к а О. Твори: в 2 т. / О.Кобилянська. – К.: Дніпро, 1988.
5. К о з і й Д. Повнота життя / Д.Козій // Козій Д. Глибинний етос: Нариси з історії та філософії. – Торонто; Нью-Йорк; Париж; Сідней: Вид. курсів українознавства ім. Ю.Липи в Торонті, 1984. – Ч. 44.
6. Л е в ч е н к о Г. Зачарована казка життя Ольги Кобилянської / Г.Левченко. – К.: Книга, 2008.
7. П а в л и ч к о С. Теорія літератури / С.Павличко. – К.: Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2009.
8. П а в л и ш и н М. Ольга Кобилянська / М.Павлишин. – К.: Акта, 2008.
9. У к р а ї н к а Л е с я. Збір. творів: у 12 т. / Леся Українка – К.: Наук. думка, 1978. – Т. 10.
10. Ф р а н к о І. Збір. творів: у 50 т. / І.Франко. – К.: Наук. думка, 1986. – Т. 50.